

VAKARŲ DOUNININKŲ ŽODŽIO KAMIENO SIAURIEJI *u, i* IR JŲ KILMĖ

Žemaičiai vakarų dounininkai trumpuosius siauruosius *u, i* turi žodžio gale, o žodžio kamiene jie paprastai yra išvirtę į σ, σ^1 . Tačiau jau buvo pastebėta, kad vakarų dounininkai *u, i* atskiruose žodžiuose bei formose vartoja ir žodžio kamiene². A. Girdenis ir A. Rosinas prie mūsų pavyzdžių su *u* pridėjo dar 4 (*drabūžis, pūpà, pūtpelė, mūmīs*), padėdami daugtaškį ir teigdami, kad vakarų dounininkų patarmėje „esama ribotos generatyvinės taisyklės $\sigma \rightarrow u \mid P$ — (kur P — bet kuris lūpinis priebalsis). Išimtis *būua* ‘buvo’ paaiškinama *gr'ōua, kl'ōua, s'ōua* tipo formų poveikiu“³.

Mūsų 1976—1977 m. atliktais tyrinėjimais nustatyta, kad vakarų dounininkai siauruosius *u, i* žodžio kamiene vartoja keliais atvejais.

1. Siaurasis *u*, atliepiantis bendrinės kalbos trumpąjį *u*, vartojamas kai kurių žodžių kamiene lūpinių priebalsių *b, p, m, v* aplinkoje, pvz.: *mūštę ~ mūšti, mūš ~ mūša, muš'āu ~ mušīāu, mušēika ~ mušēika, mušėklis, muštīnes ~ muštīnes, muštōvā ~ muštōvai, pāmušāls ~ pāmušālas; drabūžis ~ drabūžis, drabūžē ~ drabūžiai; pūtpelė ~ pūtpelė, būrę ~ būrė, mūgę ~ mūgė, pūtēns ~ pūtinas* (Kretingės r. Kačaičių k.). Minėtieji žodžiai su *u* lūpinių priebalsių aplinkoje vartojami visame vakarų dounininkų plote, išskyrus Rietāvo apylinkes. Kai kuriose vietose pastebėta dar vienas kitas analogiškas pavyzdys: *pjūvenas ~ pjūvenos* (Plūngės r. Pjūlių k.), *mūtīnis ~ mutīnīs, mūtōrte ~ mūturti, smukt'ūote ~ smukčiōti* (Kretingės r. Barzdžių k.), *pūpà ~ pupà, pūpas ~ pūpos, pupēina ~ pupēina, pupēle ~ pupēlė, pūplāiskis ~ pūplaiškis, puškēntę ~ puškēnti* (Skučdo r. Didžiųjų Rūšupių k.); *nūlupas ~ nūlupos* „nuolupos“ (Salantaĩ); *pukšīetę ~ pukšēti, pukšnūote ~ pukšnōti, pupūlis ~ pupūlis, pupūtis ~ pupūtis, pūpžīdis ~ pūpžydis* (Laūkžemė), *pustīte ~ pustīti, pūtēns ~ pūtinas* (Klaipėdos r. Piktėikių k.); *purēntę ~ purēnti, pus'āu ~ pusiāu* (bet *pōšę ~ pūšē*) *ēpušę ~ ēpušē* (Plūngės r. Kuliaĩ) ir kt.

¹ A. Girdenis, Z. Zinkevičius. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. — „Kalbotyra“, t. XIV, 1966, p. 142; Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 14, 64. Naujojoje tarmių klasifikacijoje vakarų dounininkai vadinami kretingiškais.

² V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). V., 1973 (toliau ŽTI), p. 141, 177; Z. Zinkevičius. Min veik., p. 64.

Tarp mūsų pateiktų 13 pavyzdžių su siauraisiais *i, u* žodžių kamiene pateiktas pavyzdys *mūštę* su paaiškinimu: gal siaurumas išlaikytas dėl *m* įtakos, plg. dvigarsių *um, un, im, in* siauruosius *u, i*. — Ten pat, p. 141, 177.

³ A. Girdenis, A. Rosinas. Rec. V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). V., 1973. — „Baltistica“, 1974, t. X, p. 202. Čia, be kita ko, recenzentai teigia, jog ŽTI autorius manąs, kad *mūštę* esąs „vienintelis neskolinatas kretingiškių žodis su *u* šaknyje“. Iš tikrųjų tokios nuomonės mūsų darbe nėra ir negali būti, nes mūsų pateikiami dar 3 baltiški pavyzdžiai su *u* žodžio kamiene (žr. p. 141, 177).

Tačiau yra daug pavyzdžių, kur lūpinių priebalsių aplinkoje *u* yra išvirtęs į *o*, pvz.: *bòks* ~ *bùkas*, *bòdiete* ~ *budėti*, *mòsę* ~ *mùsė*, *pòšės* ~ *pušis*, *pòtà* ~ *putà*, *pòtrà* ~ *putrà*, *pòvenas* ~ *pùvenos* ir kt. (Kretingės r. Kačaičių k.). Minėtieji žodžiai su *o* tariami ir kitose vakarų dounininkų vietose. Vakariniėje vakarų dounininkų ploto dalyje įvardžio forma *mùmìs* (su siauroju *u*) rasta tik apie Laūkžemę. Kitur vartojama *mòmìs* (su *o*). Tokią ją pateikia ir J. Aleksandravičius, aprašydamas Kretingės šnektos įvardį⁴. Forma *mùmìs* (su siauroju *u*) vartojama rytiniame vakarų dounininkų pakraštyje, kur *u* siaurumas gali priklausyti ir nuo regresyvinės balsių asimiliacijos. A. Girdenis ir A. Rosinas minėtus 4 pavyzdžius su *u*, matyt, bus užrašę rytiniame vakarų dounininkų pakraštyje. Tai patvirtina jų užrašyto kilmininko *drabùžę* galūnė *-ę*. Vakariniame pakraštyje vartojama galūnė *-i*, t. y. *drabùži* ~ *drabùžio*.

Kaip rodo mūsų aukščiau pateiktieji pavyzdžiai su siauroju ir paplatėjusiu *u* (išvirtusiu į *o*), lūpinių priebalsių aplinkoje trumpasis *u* turi išlaikęs siaurumą tik kai kuriuose žodžiuose.

Reikia manyti, kad siaurasis *u* lūpinių priebalsių aplinkoje vakarų dounininkų patarmėje yra išlaikytas iš senovės. Kitaip galvojant (kaip daro A. Girdenis ir A. Rosinas, teigdami, kad *o* → *u*), reikėtų tikėti, kad ir dvigarsių *um*, *un* žemaičių tarmių *u* siaurumas yra naujas, o tam nėra jokio pamato.

2. Siaurasis *i* tariamas kai kuriuose žodžiuose priebalsių *m*, *n* bei *k*, *g* aplinkoje, pvz.: *márškinė* ~ *marškiniai*, *kiketa* ~ *kiketa*, *kikėlis* ~ *kikilis* (Laūkžemė); *šmižinietė* ~ *šmižinėti*, *šnibždietė* ~ *šnibždėti* (Kretingės r. Barzdžių k.); *girà* ~ *girà* (Kretingės r. Kačaičių k.) *kikėntė* ~ *kikėnti* (Lenkėmai) ir kt.

Minėtieji žodžiai su *i* tariami ir kitose vakarų dounininkų vietose. Bent kai kurių žodžių siaurasis *i* gali ir nepriklausyti nuo *m*, *n*, *k*, *g*, o būti susijęs su ištiktukais ir su garsų bei vaizdų pamėgdžiojimu (žr. žemiau).

3. Siaurieji *u*, *i* vakarų dounininkų vartojami ištiktukuose bei jaustukuose, pvz.: *dùpt*, *fùì*, *glùst*, *kùkt*, *kùkũ*, *mùrkt*, *nùkt*, *pùt pùt*, *smùkt*, *snùst*, *spùst*, *šmùkšt*, *šmùrkšt*, *šnùrkšt*, *trùkt*; *cìp cìp*, *fì*, *fìt*, *gripš*, *mìkt*, *nikst*, *šmikšt*, *šnipšt*, *tikšt* (Kretingės r. Kačaičių k.); *šmùkš*, *blìkst*, *plìkt* (Kretingà), *č'ùpt*, *dùlkt*, *nùrkt*, *pùpt*, *pùrpt*, *šnùkšt*, *dript*, *kìlst*, *šnikšt*, *šnipš*, *žipt* ir kt. (Lenkėmai).

Taip pat šiame plote siaurieji *u*, *i* vartojami ir iš ištiktukų bei jaustukų padarytų veiksmazodžių šaknyse, pvz.: *glùstėlìetė* ~ *glùstelėti*, *nùktėlìetė* ~ *niùktelėti*, *nùrkėlìetė* ~ *niùrktelėti*, *putnùotė* ~ *putnóti*, *smùktėlìetė* ~ *smùktelėti*, *snùstėlìetė* ~ *snùstelėti*, *spùstėlìetė* ~ *spùstelėti*, *šmùkštėlìetė* ~ *smùrkstelėti*, *šmukštėnìetė* ~ *šmukštìnėti*, *šnùkštėlìetė* ~ *šniùkstelėti*, *trùktėlìetė* ~ *trùktelėti*; *cìptėlìetė* ~ *cìptelėti*, *gripštėlìetė* ~ *gribstelėti*, *mùrktėlìetė* – *mùrkstelėti*; *nikštėlìetė* ~ *nikstelėti*, *šmikštėlìetė* ~ *šmikstelėti*, *šmirkštėlìetė* ~ *šmirkstelėti*, *šnipštėlìetė* ~ *šnipstelėti*, *tikštėlìetė* ~ *tikstelėti*, *žiptėlìetė* ~ *žibtelėti* ir kt. (Kačaičių k.), *kukfùotė* ~ *kukčióti* (Kretingės r. Rāguviškių k.).

Tačiau kai kurie ištiktukai bei jaustukai ir iš jų padaryti veiksmazodžiai tariami ir su *o*, *e*, pvz.: *pòrpt* ~ *pùrpt*, *č'òpt* ~ *čiùpt*, *pòrkšt* ~ *pùrkšt*, *kėlst* ~ *kìlst*; *smokt'ùotė* ~ *smukčióti*, *šmorkštėnìetė* ~ *šmurkštìnėti*, *čòptėlìetė* ~ *čiùptelėti*, *kòkòutė* – *kukúoti*, *gėrkštėlìetė* – *gìrgžtelėti* ir kt. (Kačaičių k.).

⁴ J. Aleksandravičius. Kretingos tarmės įvardis. – „Kalbotyra“, t. X, p. 121, 123.

Ištiktukuose ir jaustukuose bei iš jų padarytų veiksmazodžių šaknyse siaurųjų *u, i* vartojimas būdingas visai vakarų dounininkų patarnei, išskyrus Rietavo apylinkes, kur minėtais atvejais nuosekliai vartojami *o, e*.

Ištiktukai su trumpaisiais *u, i* dažniausiai greta turi ir savo variantus su ilgaisiais *ū, y*, pvz.: *cip* ir *cīp*, *tikšt* ir *tīkšt*; *šmùkšt* ir *šmûkšt*, *trùkt* ir *trûkt* ir kt. Todėl trumpieji *u, i* ištiktukuose galėtų būti laikomi lyg ir sutrumpėjusiais ilgaisiais *ū, ī*, kurie tokiu atveju būna siauri, pvz.: *nunēštē* ~ *nūnēšti* 'nunešti', *mūotina* < **mātina* 'motina' (plg. dūnininkų *mūotīna*), *inēktē* 'inikti', *prinēštē* 'prinešti' ir kt. (Kretingà)⁵. Tačiau ištiktukai bei jaustukai gali turėti ir tik jiems būdingų fonetinių ypatybių⁶, nors, kaip iš šio straipsnio matyti, siaurieji *u, i* vakarų dounininkų patarmėje nėra vien tik ištiktukų fonetinis reiškiny, bet būdingas ir kitoms žodžių klasėms įvairiais atvejais.

4. Siaurieji *u, i* vakarų dounininkų dažnai vartojami tarmės skoliniuose, pvz.: *mūžėks* ~ *mužikas*, *mužėkėšks* ~ *mužikiškas* (Kačaičių k.), *mūzika* ~ *mūzika*⁷ (Skuodo r. Didžiųjų Rūšupių k.), *rūsos* ~ *rūsas*, *revólukceje* 'revoliucija' (Kretingà); *ukràina* 'Ukraina', *unifôrma* 'uniforma', *āfrika* 'Afrika', *figūrā* 'figūra', *idieje* 'idėja', *ideāls* 'idealas', *irènā* 'Irena', *ispāneje* 'Ispanija', *itāleje* 'Italija', *kābinā* 'kabina', *miliceje* 'milicija', *piūlė* 'tabletė', *piramidė* 'piramidė', *politika* 'politika', *stanislūous* 'Stanislovas', *šlifōutē* 'šlifuoti', *tigrōs* 'tigras' ir kt. (Kretingos r. Rāguviškių k.).

5. Atskiruose žodžiuose bei formose, pvz.: *rusēntē* ~ *rusēnti* (Kretingos r. Baublių k., Kačaičių k., Rāguviškių k., Salantaĩ; Plūngės r. Kuliaĩ, Pjāulių k., Klaipėdos r. Endriejāvas, Piktėikių k., Skuodo r. Didžiųjų Rūšupių k., Lenkimai ir kt.); *nikās* 'niekis', *nikūoks* 'joks', *bikās* 'bet kas', *bikūoks* 'bet koks', *bikātrās* 'bet katras', *vūobūlū* 'obuolių' (Kretingà, Plūngė ir kt.); priešdėliuose *nabi-* (*nebi-*), *tebi-*, pvz.: *nabibōva* 'nebebuvo', *nabipōulē* 'nebepuolė', *tebibōva* 'tebebuvo', *tebijūovē* 'tebepjovė' ir kt. (Kretingà, Darbėnai, Lenkimai ir kt.), priešdėlyje *i-* ~ *ĩ-*, pvz.: *ivēstē* ~ *ivēsti*, *ivedōnt* ~ *ivedant*, *naigerō* 'neigeriu' ir kt. (Kretingà ir kt.).

Dėl *rusēntē* balsio *u* siaurumo galima palyginti anksčiau minėtą *rūsos* 'rusas' su tokia pat priebalsių aplinka. Priešdėlių *nabi-*, *tebi-* bei *ni-*, *bi-* balsis *i* siaurumu yra priderintas prie priešdėlių *pri-* 'prie-', *i-* 'ĩ-'⁸.

Trumpieji siaurieji *u, i* žodžio kamiene vartojami ir rytų dounininkų vakariniame pakraštyje. Pavyzdžiui, apie Alsėdžius sakoma: *būrē* ~ *būrė*, *būzā* ~ *buzā*, *mūskōls* ~ *mūskulas*, *mūzika*, *mūzikōnc* ~ *muzikañtas*, *mūžėks* ~ *mužikas*, *mužėkėšks* ~ *mužikiškas*, *pūtēns* ~ *pūtinās*, *pjūvenās* ~ *pjūvenos*, *pāmušāls* ~ *pāmušālas*, *ēpušē* ~ *ēpušė*, *nūlupas* ~ *nūlupos*, „nuolupos“, *rūbōltē* ~ *rūbulti*, *rusēntē* ~ *rusēnti*; *kikēntē* ~ *kikēnti*, *gipsōs* ~ *gipsas*; *čūpt*, *glūst*, *pūpt*, *pūrkšt*, *pūrpt*, *pūt pūt*, *nūkt*, *mūrkt*, *smūkt*, *snūst*, *šmūkšt*, *šnūrkt*, *spūst*, *trūkt*, *kūkū*; *čirkšt*, *gripš*, *girkšt*, *kilst*, *mirkst*, *nikst*, *švilpt*, *tik*, *šnipšt*, *tikšt* ir kt.

Be to, pastebėta, kad rytų dounininkų vakariniame pakraštyje esama siaurųjų *u, i* apibendrinimo atvejų bendrašakniuose žodžiuose. Čia pagal regresyvinės asimiliacijos paveiktas formas *u, i* įsivedami ir į tas lytis, kur asimiliacijos negali būti.

⁵ ŽTI, p. 177.

⁶ I. Jašinskaitė. Lietuvių kalbos ištiktukai. V., 1975, p. 46. Kaip pateiktieji ištiktukų bei iš jų padarytų veiksmazodžių pavyzdžiai rodo, tvirtapradžių dvigarsių pirmasis sandas juose gali būti trumpas (*mūrkt*, *nūrktelietē*), kas šiaip dounininkų tarmėi kituose žodžiuose yra nebūdinga.

⁷ Šių žodžių siaurasis *u* gali būti vartojamas ir dėl *m* įtakos.

⁸ ŽTI, p. 254–265.

Pavyzdžiui, pagal *kùmèlīs ~ kumelỹs* su siauroju *u* sakoma ir *kumėlę ~ kumėlė*, pagal *rùgĩs ~ rugỹs* – ir *rugėina ~ rugiena*, pagal *rùdini ~ rùdenį, rudininis ~ rudeninis* – ir *rùdõu ~ ruduõ* ir kt. (Alsėdžiai).

Remdamiesi aukščiau pateiktais vakarų dounininkų pavyzdžiais galime teigti, jog ne tik rytų, bet vakarų dounininkams būdingi žodžio kamieno siaurieji trumpieji *u, i*, tiktai jie čia priklauso ne nuo balsių asimiliacijos, o nuo kitų priežasčių. Tokiu būdu netikslu dounininkus skirstyti į vakarų ir rytų patarmes pagal *u* žodžio kamienne turėjimą (rytų dounininkai) ir neturėjimą (vakarų dounininkai). Vakarų dounininkus geriausia skirti nuo rytų dounininkų, remiantis balsių asimiliacija. Rytų dounininkų žodžio kamieno siaurieji *u, i* priklauso nuo regresyvinės balsių asimiliacijos, o vakarų dounininkai šiuos žodžio kamieno balsius vartoja daug rečiau, ir jie čia nuo balsių asimiliacijos nepriklauso.

УЗКИЕ *u, i* В ОСНОВЕ СЛОВА И ИХ РАЗВИТИЕ В ЗАПАДНОДОУНИНИНКСКИХ ЖЕМАЙТСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В ходе постоянного изучения жемайтских говоров литовского языка нами установлено, что в западнодоуниинкских говорах вместо ожидаемых расширенных *e, o* основы слова в определенных случаях выступают узкие *i, u*, напр.:

а) узкое *i* обычно произносится в окружении согласных *m, n, k, g*, а узкое *u* – в окружении согласных *b, p, t, v*;

б) употребление узких *i, u* закономерно в звукоподражательных междометиях и производных от них глаголах;

в) узкие *i, u* обычно имеются в заимствованных словах исследуемых говоров;

г) узкие *i, u* встречаются в отдельных исконных реже употребляемых словоформах.

На основе обширных диалектных материалов, позволивших выявить закономерности сохранения узких *i, u* в исследуемых говорах, а также сопоставлений с соответствующими явлениями соседних говоров и литературного языка в статье выдвигается и обосновывается мнение о том, что узкие *i, u* в указанных случаях являются архаизмами данных говоров, сохранившимися с древности без изменения, т.е. они никогда не были расширенными *e, o*, что является нормой этих говоров. Их сохранению в данном случае способствовали как внутренние (позиция, интенсивность употребления и др.), так и экстралингвистические факторы.